

Bánffy Miklós és az Erdélyi történet című regény

Bánffy Miklós – nem egyedülként az erdélyi magyar történelemben – egyszerre volt politikus, író és művész: valóságos „reneszánsz” egyéniség, ahogy például mellette az író, építőművész és politikus Kós Károly vagy éppen a tudós teológus, egyházi vezető és regényíró Makkai Sándor. Természetesen hivatkozhatom másokra is, minthogy az erdélyi magyar történelem nem egy alkalommal követelte meg a közéletben és az irodalomban szerepet vállaló személyiségektől, hogy több területen is helytálljanak és értékes munkát végezzenek. Minden korábbinál nagyobb szükség volt erre a Trianon utáni évtizedekben, midőn a szépirodalomra különben is súlyos közéleti feladatok vártak, és a magára hagyatott, nemzeti mivoltában veszélyeztetett erdélyi magyarságnak minden szellemi erőre, mindenkire, aki képes volt szerepet vállalni a kisebbségi közéletben, szüksége volt.

(*Pályakezds: politika és irodalom*) Bánffy Miklós hosszú és tevékeny életet élt: 1873. december 30-án született Kolozsvárt. Családja a régi Magyarország leggazdagabb és legbefolyásosabb arisztokrata familiái közé tartozott, ahogy Kós Károly írta, a honfoglalás után száz esztendővel betelepült besenyő Tomaj nemzetségből származott, s egyik őse „ama híres Tonuzoba vezér, aki vakmerően ellene mert szegülni Szent István király ama szigorú parancsának, hogy elhagyván nomád pogány hitét, törzsével együtt keresztelkedjék meg. A király a lázadó ellen büntetőhadat vezetett, leverte a besenyőket, s a foglyul ejtett Tonuzobát feleségéstől együtt, lóhátra ültetvén őket, élve eltemettette a Tisza-parton, az abádi révnél”. Ettől a besenyő vezértől eredeztette magát a középkori Losonczi nemzetség, amely IV. Béla uralkodása idején az országnak nádort adott, s Károly Róberttől kapta Kalotaszeg vidékén a sebesvári uradalmat. Ezt később a bonchidai uradalommal, majd néhány évszázaddal később, II. Rákóczi György fejedelem uralkodása idején Gyalu várával és uradalmával egészítette ki: ezzel Kolozs vármegye negyedrésze a család birtokába került. A Bánffyak – mert a középkor végétől már így nevezték magukat – igen nagy vagyont szereztek, jól gazdálkodtak, és uradalmaikat a viharos erdélyi események ellenére is megőrizték, sőt folyamatosan gyarapították. A politikai életben is jól érvényesültek, Bánffy György a Habsburgok kezére került Erdély első gubernátora lett, majd még két gubernátor került ki a családból, amely közben grófi címet szerzett. Mária Terézia uralkodása alatt építették fel a hírneves kolozsvári Bánffy-palotát, a város egyik legszebb barokk épületét, amelyben ma képzőművészeti galéria található, s ugyanebben az időben alakították ki az ugyancsak barokk bonchidai kastélyt és a hozzá tartozó nevezetes francia park végleges formáját, ez a kastély, sajnos, kiégett a második világháború hadi eseményei során.

A fiatal erdélyi gróf már középiskolás korában érdeklődött a művészetek iránt, maga emlekezett meg arról, hogy Székely Bertalantól tanult festeni. Először a kolozsvári egyetem állam- és jogtudományi karára iratkozott be, itt az egyetemi hallgatók szövetségének vezetője volt, majd a budapesti jogi karon fejezte be tanulmányait. Mint Major Zoltán *Bánffy Miklós irathagyatéka* című – a Ráday-gyűjtemény 1984-es *Évkönyvében* megjelent – közleményéből tudjuk, már apja, gróf Bánffy György is a széles körben kibontakozó szövetkezeti mozgalomban viselt vezető tisztségeket, hosszú időn keresztül az Országos Központi Hitelszövetkezetnek volt az elnöke, s a fiatal Bánffy is ebben a mozgalomban kezdte közéleti pályáját. Az Erdélyi Gazdasági Egylet tevékenységében vett részt, s 1897-ben *Levél a*

hitelszövetkezetek rendeltetéséről Erdély földbirtokosaihoz című röpiratában próbálta megnyerni a szövetkezeti eszmének az erdélyi magyar vezető réteget. Innen erednek később a regénytrilógiájának azon mozzanatai, amelyek Abády Bálint szövetkezetszervező erőfeszítéseit ábrázolják. Ezután kereskedelempolitikai kérdésekkel foglalkozott, 1899-ben a fiumei hajózási hivatal tiszteletbeli fogalmazója lett, majd szaktudósító a földművelési minisztérium által szervezett külföldi gazdasági szaktudósítói hálózat berlini kirendeltségén. 1902-ben *A külkereskedelmi politika eszközei* című munkájában számolt be tapasztalatairól. 1901-től 1906-ig a tekei (Kolozs megye) választókerület képviselője szabadelvű programmal, 1904-ben a gróf Andrássy Gyula vezette Alkotmánypárthoz csatlakozik, 1906-tól 1910-ig Kolozsvár és Kolozs megye főispánja. 1910-ben Kolozsvárott párton kívüli programmal képviselőnek választják, nemsokára Tisza István Munkapártjához csatlakozik.

Ebben a minőségben nevezik ki 1912-ben az Operaház és a Nemzeti Színház intendánsává, s nagy érdeme, hogy ő éri el – nem kis politikai és művészi ellenállással szemben – Bartók Béla két zenedrámájának. *A fából faragott királyfinak* és *A kékszakállú herceg várának* operaházi előadását. Közben folytatja képzőművészeti tevékenységét, színházi díszletterveket és grafikákat készít, 1917-ben ő illusztrálja Balázs Béla *Játékok* című kötetét, amelyben *A fából faragott királyfi* szöveggönyve is megjelent. Az első világháború idején katonáskodik, közben Tisza megbízásából diplomáciai küldetésben jár Szófiában és Isztambulban, 1916 végén pedig ő kap kormánybiztosi megbízást arra, hogy megrendezze IV. Károly koronázását. Az ünnepélyes szertartás közismert mozzanata volt az, hogy Bánffy mint felavatandó aranysarkantyús lovagokat, a lövészárkok köznapi hőseit, általában súlyosan megrokkant katonatiszteket vezetett az ifjú király és a megdőbbségek elé.

Politikai pályafutásával párhuzamosan bontakozott ki írói munkássága, ennek során a Kisbán Miklós írói nevet használta. 1906-ban megjelent első színműve, a *Naplegenda* jelképes értelmű történet, az új eszmék és az erős fiatalok elkerülhetetlen győzelmét tanúsítja. Mottóként Spencer szociológiai alpművének egy gondolatát idézi: „A tapasztalás azt mutatja, hogy az úgynevezett mithos emberi kaland elbeszéléséből származik.” Ő is azt mutatja be, hogy az egyszerű, köznapi tapasztalásból miként lesz a múlt időközön átderengő mítosz. A hang, amelyet megütött, kétségtelenül a „modernség” kórusához tartozik, erről beszélt Ady Endre elismerő kritikája is: „Kisbán Miklós több mint literary gentleman. Európai izlésű, elmélyedt, finom lelkű ember. Sokat olvasott, s hasznosan. A *Naplegenda* Ibsen *Peer Gyntjére* emlékeztet. És ez csupán dicséret. Kihallom én azért a könyvből Spencert, Nietzschét. Kíérzem a legújabbakat is. Meglátom az egészen eredetit. Érdekes és szép könyv. Megint egy szimptomája a magyar lélek új, nagyszerű válságának. [...] A *Naplegenda* nemes legenda. Szimbolikus költemény. [...] Nagy gondolat. Buja, költői, szép nyelv. Elegancia a fölfogásban. Mitikus és illatos homály. Sok rafináltság. Megmozgatása sejtéseinknek. Egy modern írás. Szeretettel dicsérjük Kisbán Miklós könyvét. Más nyelven nem volna talán jelentős. Magyarul igen. Jel az új jelek között.”

Ezt a darabját követi 1913-ban az Attila király történetét színpadra állító *Nagyúr*, amely Lengyel Menyhért, Schöpflin Aladár és később Tamási Áron elismerését is megszerezte. A történet a népvándorlások korának kaotikus mozgalmasságát mutatja be, ezt a színes és kalandos világot egensúlyozza ki a hun király egy tömbből faragott, nagyszabású alakjával. „Attila szelleme tölti be egyre teljesebben a színpadot – írta Schöpflin a Nyugat 1913-as évfolyamában –: mikor a harmadik felvonás végén lóháton, a színpad hátterében maradván, megjelenik: betölti az egész színházat, minden néző szívében ott van az áhítat szorongása.” A *Nagyúr* a századforduló ősmagyar, illetve keleti, ahogy akkor mondták, „turáni” történelmi témák iránti érdeklődésének romantikáját követi, azt az irányt, amelyet Zempléni Árpád

Csaba királyfi című hősrégeje, a fiatal Kós Károly *Attila királról ének* című balladaskönyve, Gárdonyi Géza *A láthatatlan ember* és Herczeg Ferenc *Pogányok* című regénye, illetve valamivel korábban, még a millenniumi ünnepségekre készülődőben Munkácsy Mihály *Honfoglalás* és Feszty Árpád *A magyarok bejövetele* című festményei képviseltek.

A szecessziós módon mesészerű, illetve a romantikus eszközökkel ható történelmi színjáték mellett elbeszélések kerültek ki a fiatal Bánffy Miklós tolla alól, ezeket 1914-ben *A haldokló oroszlán* című kötetében gyűjtötte össze. Már Örley István megállapította a Magyar Csillag 1942-es évfolyamában, hogy e novelláknak két fajtája van: részben „szalonelbeszélések”, amelyek az arisztokrácia életének köréből választják epikus anyagukat, részben „erdélyi történetek”, amelyek Erdély múltját, illetve egykorú társadalmát örökítik meg. Az első változat semmiben sem haladja meg a korszak társasági novellisztikájának azt a színvonalát, amelyet például Herczeg Ferenc képviselt, a másodiknak viszont egészen kitűnő eredményei vannak, így az 1908-ban írott *Farkasok* című novella, amelyet Örley Móricz Zsigmond *Barbárok* című elbeszéléssel állított párhuzamba, Kovács László pedig a későbbi erdélyi magyar irodalom egyik előfutárának nevezett. Ennek az elbeszélésnek a cselekménye két párhuzamos szálon halad, részben arról kapunk drámai képet, hogy az 1784-es Horea-felkelés egyik bujkáló vezetőjét miként adják a törvény kezére korábbi bajtársai, részben arról, hogy egy éhes farkascorda miként falja fel sebesült vezérért. A történet szüksézávú tömörsége, az egymással szervesen összefüggő, példázatosán egymást magyarázó kettős kompozíció és ennek balladai ereje kétségtelenül a korszak, mondhatnám így is: a Nyugat-korszak java elbeszélései között jelöli ki Bánffy írásának helyét. Van azonban e korai novellisztikának egy harmadik változata is, ezt mutatja *A császár titka* című, 1911-ben keltezett elbeszélés, amely az ázsiai sztyeppék nomád világába vezet, és ugyancsak magasrendű művészséggel fejezi ki Bánffy Miklós arisztokratikus világgépét, amely szerint a társadalomban viselt rang nem előjogokat, hanem kemény kötelességeket jelent, akár önfeláldozást is követel.

(*A magyarországi és az erdélyi magyar közéletben*) A gyorsan ívelő politikai karriert és a biztatóan induló írói, illetve művészi pályát az első világháborús vereség szakítja meg. 1918 novemberében Bánffy Miklós is felesküszik a Nemzeti Tanácsra, s Károlyi Mihály miniszterelnök megbízásából Erdélyben megy, hogy kipuholja az ottani politikai helyzetet, majd a Budapesten megalakult Székely Nemzeti Tanácsban tevékenykedik, ahol Bethlen Istvánnal dolgozik együtt. Nem sokkal ezután a tanács megbízásából Nyugat-Európába utazik, hogy a történelmi határok megtartása érdekében próbáljon érvelni a nemzetközi diplomácia színterén – Bécs, Berlin, Hamburg és Hollandia ennek az útnak állomásai. Útközben éri a tanácsköztársaság kikiáltásának híre, nem lehet meglepő, hogy ezt a hírt ellenszenvvel fogadja, mindenestre megpróbálkozik azzal, hogy polgári egzisztenciát teremtsen magának: arcképfestéssel foglalkozik. Bethlen István kérésére tér vissza Bécsbe, közben megbukik Kun Béláék uralma, Budapest román megszállása idején Bethlennel és csoportjával együtt utazik haza. Itthon szerepet játszik azokban a nem egészen megalapozott politikai tárgyalásokban, amelyek azt célozzák, hogy a magyar trónra a román Hohenzollern-dinasztia egy tagja kerüljön, és egy tervezett magyar–román vámunió enyhítse az erdélyi területek elvesztését. Horthy Miklós bevonulása és kormányzóvá választása után ezek a tervek azonban elveszítik minden realitását, s Bánffy Miklós az új hatalom rendjében keres magának szerepet: 1921 áprilisától 1922 végéig mint a Bethlen-kormány külügyminisztere tevékenykedik.

Igen nagy munkát végez a rendszer külpolitikai konszolidációja érdekében: részt vesz a Beneš csehszlovák miniszterelnökkel folytatott marienbadi tárgyalásokon, majd a velencei értekezleten, amelynek eredményeképpen Magyarország népszavazás révén visszakapja Sopron városát, és ő vezeti a magyar küldöttséget az 1922-es genovai világgereskedelmi

konferencián, ahol Csicserin szovjet külügyi népbiztossal is tárgyal, s ennek során felvetődik a magyar-szovjet diplomáciai kapcsolatok felvétele. Az ő politikája éri el, hogy a Népszövetség felvegye tagjai közé Magyarországot. A külügyminiszteri tisztségről ezután lemond, szó van azonban arról, hogy elfoglalja a párizsi követi hivatalt, ez azon bukik meg, hogy Clémenceau köztársasági elnök elutasítja bemutatkozó látogatását. Ez érleli meg benne az elhatározást, hogy felhagyjon diplomáciai erőfeszítéseivel, s visszavonuljon arra a maradék erdélyi birtokára, amelyet a román földreform meghagyott. 1926-ban felveszi a román állampolgárságot, az ezzel kapcsolatos állampolgári esküt Bukarestben magának Ferdinánd királynak a kezébe teszi le. Ugyanakkor meg kell fogadnia, hogy tíz éven keresztül mindenféle politikai tevékenységtől tartózkodik.

A pártpolitikától valóban félrevonul, a nemzetiségi közéletben mindazonáltal igen nagy szerepet játszik. Ő az Ellenzék című kolozsvári napilap főszerkesztője, vagyis tulajdonosa, a lapot a konzervatív eszméket hirdető magyarpárti Keleti Újsággal szemben a liberalizmus szócsövénél teszi, emellett a Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank elnöke és az erdélyi református egyház főgondnoka, komoly befolyása van a kisgazdatömegeket is megszervező Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet tevékenységére, amelyet jó barátja, Szász Pál vezet. Ám ezekenél is fontosabb, hogy ő lesz a marosvécsi Helikonban tömörülő íróközösség elismert vezetője és az Erdélyi Helikon című folyóirat főszerkesztője. Irodalmi vezető szerepe közvetlenül az 1926-os első marosvécsi írótalálkozó előtt került szóba, mint a Keleti Újság cikkírója kifejtette: „szükség van egy olyan reprezentatív és vérbeli művészegyéniségre, aki minden alkotó energiáját valóban a kulturális teremtés és szervezés vezetésére koncentrálja. S erre a legelsőrendűbb feladatra nincs nála hivatottabb. Jelentős irodalmi és művészeti sikerekkel a háta mögött, egy történelmi név s egy díszes múlt minden szerencsés szuggesztív örökének birtokában Bánffy Miklós bizonyára tevékeny munkába kezd életének új állomásán.” A tevékeny munka valóban teljes erővel megindul, Bánffy igen nagy eréllyel, egyszersmind diplomáciai tapintattal lát hozzá a helikoni íróközösség szervezésének.

Az íróközösség politikai és művészetelméleti értelemben egyaránt rendkívül heterogén társulás, amely azonban a nemzetiségi kultúra szolgálata jegyében mindig össze tudja fogni az ellentétes nézeteket. A konzervativizmus, a polgári liberalizmus és a népi radikalizmus hívei találják meg itt a közös gondolkodás és az együttes cselekvés lehetőségét, s ennek az összefogásnak az erejét mi sem tanúsítja inkább, mint az a tartós irodalompolitikai szövetség, mi több, benső barátság, amely a konzervatív Bánffy és a polgári radikális Kuncz Aladár vagy éppen Bánffy és a népi demokratikus eszméket képviselő Kós Károly között kialakult. Az erdélyi Magyar Párt konzervatív vezetősége, kivált az elnöki tiszttel betöltő gróf Bethlen György éppen ezért bizalmatlanul tekintett Bánffyra, a párt belső ellenzéke viszont tőle várta, hogy a vezetőség ellenlábasa legyen. Bánffy azonban – már csak kötelező ígérete következtében is – nem vállalt közvetlen politikai szerepet, s ez a személyi függetlensége megszerezte számára a román királyi udvar, illetve vezető körök megbecsülését is.

(Irodalmi szerepvállalás) A politikai élettel történt szakítás nemcsak a helyzet kényszeréből következett. Bánffy őszintén úgy érezte, hogy a mindinkább elvaduló politikai küzdőtér nem mit keresnie. *Martinovics* című drámáját értelmezve válaszolt azoknak, akik szerint továbbra is politikai ambíciókat táplált volna, s történelmi drámájában is időszzerű politikai nézeteket rejtett volna el. Ebben a nyilatkozatában a következőket jelentette ki: „Ha válaszolni akarnék – olvasom –, sok mindent el kéne mondani. El azt, hogy nem kajtatok politikai szereplés után, van egyéb sok dolgom, ami végtelenül jobban érdekel és jobban érdekelt mindenkor. El kéne mondanom, hogy nem egy, de sajnos, nagyon sok vesszőparipám van,

melyeken, akár a régi futárok váltott lovakon, egyikről leugorva, másakra fölkapva, nyargalászom e világban. Valóban nem akadok meg, ha a politikai paripán nem vágatok többé. Elmondhatnám azt is, hogy visszatérvén szülőházamba, Erdélybe, ennél már radikálisabb és kézzelfoghatóbb búcsút a Duna-parti parlamenttől aligha vehettem volna.”

Később, 1931-ben, a dráma megjelenésekor írott utószavában pedig a következőket jelentette ki: „Egyedül egy fontos. A művészi igazság. És ezen belül az általánosan emberi, mert azt tartom és ismétlem, hogy történelmi színmű nekünk, kik már nem a romantikusok világában élünk, csak akkor válik érdekessé, ha általánosan emberi tud lenni, ha alakjaival, azok szenvedélyei, erényei és vétkeivel ma is találkozhatnánk akár modern környezetben, ha nem valamely történelmi véletlenből, vagy az író önkényéből összerótt jellemzések találkoznak a cselekvésben, de való életet ábrázolnak egy színműnek néhány óra alatt lepergő eseményeiben, ahogy a mikrokosmos a makrokosmosnak a képe.” Bánffy tehát elhagyta a politika arénáját, ahol különben korábban is szokatlan jelenség volt, különösen a két világháború között kiépült politikai rendszer idején, minthogy ennek a politikai arénának a meghatározó áramlataihoz – sem a Bethlen István-féle konzervatívizmushoz, sem a Gömbös Gyula által reprezentált fajvédő radikalizmushoz – nem volt sok köze. Bánffy Miklós konzervatívizmusa igen nagy mértékben eltért azoktól a konzervatív eszméktől és magatartásoktól, amelyek a két háború közötti időben a magyarországi és az erdélyi hivatalos konzervatív politika képviselt, mindenek előtt abban, hogy az ő konzervatívizmusa nyugat-európai példákat követett, és a demokratikus gondolat mellett vállalt elkötelezettséget. Mindez egyértelműen megkülönböztette őt a korszak hivatalos magyar politikusaitól.

A napi politikával, a kormányzati politikával szemben érzett bizalmatlanságnak korábban írói és művészi becsvágya és tevékenysége volt a magyarázata, minthogy szabadabb szellemű művészként, a modernebb irodalom és képzőművészet eszményeinek vonzásában, a hivatalos politikai életnél mindenképpen liberálisabb művészársaságokban forgolódva aligha illett bele tökéletesen abba a képbe, amelyet az arisztokrácia és a dzsentri által meghatározott kormánypolitika vagy parlamenti élet mutatott. A művészet életmódot és szemléletet formáló ereje különítette el a politikai vezető rétegtől (amelyből már igen alapos és széleskörű európai műveltsége is kiemelte), s ha nem vált is ellenzékvé, mégis más szellemiséget képviselt, mint osztályos társai.

A művészértelmiséggel fenntartott kapcsolatok, a művészeti életforma megkülönböztető szerepe azután, már az erdélyi letelepedés idején, egy határozottabb nemzeti és társadalmi felelősségtudattal és felelősségvállalással egészült ki. Az erdélyi mágnások között több is akadt, hadd utaljék most csupán a marosvécsi találkozó házigazdájára, a vagyonát az erdélyi magyar irodalomra áldozó báró Kemény Jánosra, továbbá az ugyancsak kiváló mecénás gróf Teleki Domokosra és báró Bánffy Ferencre, akik tudatában voltak annak, hogy a ranggal és a nagy vagyonnal közéleti kötelességek járnak, és a reformkori vagy az 1849 utáni erdélyi arisztokrácia – báró Wesselényi Miklós, gróf Bethlen János, gróf Mikó Imre, báró Orbán Balázs – példáját követve vállaltak szerepet a kisebbségi művelődés támogatásában, mozgalmainak önzetlen irányításában. Közéjük tartozott Bánffy is, akinek közéleti és irodalmi munkásságát a tizenkilencedik századi romantikus ideálok követésén túl a szolgálatot előtérbe állító protestáns etika is meghatározta. Van egy elbeszélése, az 1924-ben írott *Valahol*, amely egy főrangú kolozsvári társaságot mutat be az állami hatalom megváltozása után: a társág tagjai elvesztették vagyonukat, megélhetési gondokkal küszködnek, de nem panaszkodnak, életük értelmét abban találják meg, hogy szolgálják a magára hagyott erdélyi magyar kisebbség érdekeit.

A maga visszafogott, diplomatikus magatartásával ezt cselekedte Bánffy is, nem tett hangzatos nyilatkozatokat, s természetesen nem tagadta meg azt a társadalmi réteget sem, amelyhez tartozott, mindazonáltal erős kritikával mutatta be az arisztokrácia vétkeit és

mulasztásait, vállalni tudta azt a kisebbségi szolidaritást, amely a születőben lévő erdélyi magyar szellemi élet legnagyobb erkölcsi ereje volt. Neki is nagy szerepe volt abban, hogy az Erdélyi Helikon körül kialakult írócsoport tevékeny emberi közösséget alkotott, fenn tudta tartani a liberális demokrácia szellemi értékeit, megőrizte kapcsolatait az egyetemes magyar kultúrával és az európai szellemiséggel, s kapcsolatot keresett a román irodalmi progresszióval. A magyar–román kapcsolatok fejlesztésében Bánffyknak különösen nagyok voltak az érdemei, talán elég, ha nyilatkozatai közül csak azt a (eredetileg franciául elhangzott) beszédét idézem, amelyet a Helikon íróinak 1928 júliusi bukaresti bemutatkozásán mondott: „Úgy vélem, ebben a szerény írócsoportban általános érvényű eszmény lakozik, s talán egy jelentős tünet is: arra való törekvés, hogy ne azt keressük magunkban, ami megkülönböztetést, meghasonlást, gyűlöletet kelthet, hanem azt, ami egyesít, ami összeköt, és egymásban lel támaszt az önmagáért való művészetre irányuló törekvésben, megteremteni az együttműködés összhangját.”

Erdélyi írói tevékenységének alakulásában egyaránt szerepet kaptak a századelő művészi ideáljai és a nemzeti-nemzetiségi szolgálat betöltésének erkölcsi eszményei. 1926-os *Maskara* című színművében inkább az első, 1929-ben bemutatott *Martinovics* című történelmi drámájában inkább a második igény hatott. A *Maskara*, ahogy műfaji megjelölése mondja: „bolondság három felvonásban”, s mint Sóni Pál, neves irodalomtörténész, a kolozsvári egyetem magyar tanszékének tanára megállapítja, „a pirandellói szerepjátszás motívumának az abszurd határáig való kifejlesztése, amelyben nemcsak a különféle szerepet játszó hat főszereplő maszkja hull le, hanem maga a hatalom, a társadalmi berendezkedés is lelepleződik, és általában a minden álarc letépésének avantgárd ívű vágy munkál”. A *Martinovics* ezzel szemben a „klasszikus” történelmi tragédiák hagyományos dramaturgiáját követve tesz hitet az első magyar köztársasági mozgalom vezetőinek példamutató jelleme mellett, ugyanakkor biztos lélektani érzékkel ábrázolja a címszereplő jellemében rejlő kettősséget, azt tudniillik, hogy a császár ügynökéből miként lesz öntudatos forradalmár, aki a vértanúságot is vállalja.

E két színmű mellett Bánffy regényeivel alkotta meg írói életművének legfontosabb darabját: *Reggeltől estig* című, 1927-ben megjelent lélektani regénye a modern irodalom emlékezőtechnikájával és időkezelési eljárásaival tesz sikeres kísérletet, *Fortéjos Deák Boldizsár memóriáléja* című, 1931-ben közreadott munkája pedig az apokrif emlékirat formájában írott humoros elbeszélésfűzér a II. Rákóczi György és I. Apafi Mihály korabeli Erdély életéről. „Ez a nyelv – írja a »memoriale« stílusáról Schöpflin Aladár a Nyugat 1932-es évfolyamában – éppoly apokrif módon régies, mint maga Fortéjos Deák Boldizsár alakja s mint a történetkéik maguk: régies, de nem régi, filológiai hűséget affektál, és minduntalan elárulja magát modern szavakkal és szólásokkal, az avatag szavak mai rafinált stílusfűzéssel vannak összerakva, mindig érezni, hogy valaki tréfából beszél Apafi Mihály korának nyelvén. Ez a különös, de nagyon kedves nyelvjáték – a történetkéik legjobb ízesítője – külön e célra megteremtett stílus. Feltétlen biztonsággal van keresztülvive, egyetlen zökkenő nélkül. [...] Irodalmi csemege Kisbán Miklós könyve, azok közül a luxuscikkek közül való, amelyekre egy sokszínűsége törekvő irodalomnak szüksége van.” Ezt követve 1932-ben jelent meg az *Emlékeimből* című visszaemlékezés, amely az 1916-os királykoronázás történetét, illetve a szerző 1919-es emigrációjának eseményeit beszéli el, s ennek során, ahogy Illés Endre megállapította, „Mikes lebegő álmovilága s Apor elősoroló, duzzadt gazdagsága között az erdélyi emlékirás új alkatát villantja meg [...]: a szorongások fölé emelkedett emlékezőt, a nyersanyag boldog fényét, a formába ömlés előtt a szabad elmondás félelmetesen igéző pillanatát.”

(*Erdélyi történet: az erdélyi nagyregény*) Az írói kibontakozásnak ezt a folyamatát tetőzte be Bánffy Miklós háromrészes regénye, az öt kötetben, közel ezerhétszáz lapon közreadott *Erdélyi történet*, az erdélyi magyar irodalom első korszakának legnagyobb szabású elbeszélő vállalkozása. Elkészülése, megjelenése maga is közel egy évtizedet fog át: a *Megszámláltattál...* 1934-ben, az *És híjával találtattál...* 1937-ben, végül a *Darabokra szaggattatol* 1940-ben hagyta el Kolozsvárot az Erdélyi Szépmíves Céh nyomdáját. Hatalmas vállalkozás, nemcsak kivételes terjedelme, hanem epikai anyagának sokrétűsége, a lapjain életre kelő írói szándék következtében is, irodalomtörténeti helyét Nemeskürty István Babits *Halálfiái* és Kassák *Egy ember élete* című nagyregényei mellett jelölte ki. Bánffy Miklós a Ferenc József-i Magyarország arisztokráciájának életrajzát írta meg, számot adva a társadalmi piramis csúcsán elhelyezkedő osztály életmódjáról, politikai magatartásáról, kultúrájáról, ízléséről, szokásairól, egyszersmind az összeomlás felé sodródó történelmi Magyarország utolsó éveiről.

A regénytörténet egy évtizedet ível át: 1904 és 1914 között, történelmi értelemben mindenképpen válságos évtizedet, amely során olyan, a regényben is megörökített események jelezték a hanyatlás menetét, mint a kiegyezés óta folyamatosan kormányzó Szabadelvű Párt széthullása, az ellenzéki koalíció választási sikere, majd kormányzati csődje, az 1908-as annexió válság, a balkáni háborúk, majd a baljós korszak zárójelenetként a sarajevói merénylet és a kirobbanó első világháború. A Monarchia és a történelmi Magyarország ebben az évtizedben indult el a végső bukás, a felbomlás felé, a hagyományos politikai vezető réteg, az arisztokrácia ekkor jutott a történelmi szerepvesztés végső állomásához. Az epikus visszatekintésnek mindenképpen számvetésnek kellett lennie: nemcsak a regény jóslatokkal terhes bibliai címe és mottója árulkodik erről, hanem epikai világa is, amely szemléletesen mutatja be a történelmi Magyarország és tágasabb körben az Osztrák–Magyar Monarchia kényszerű bukását, illetve azokat a káros társadalmi és politikai viszonyokat, amelyek megszabták a későbbi végzetes eseményeket. Sokatmondó az elbeszélő és a tárgy viszonya is, ez igen szemléletesen mutatja meg az író és a főrangú osztály konfliktusát, minthogy Bánffy arra a felelősségre is rámutat, amely a vezető rétegeket, közelebbről az arisztokráciát terhelte amiatt, hogy a dunavölgyi birodalom képtelen volt a társadalmi modernizációra, és ezzel eleve mintegy pusztulásra ítélte önmagát. Az író és a körötte élő vezető réteg konfliktusa a regény tanulsága szerint végiggigodolt, érzelmileg mindazonáltal ellentmondásos színezik: Bánffy nem kevés nosztalgiával emlékezik az arisztokrácia korábbi társadalmi szerepére, ugyanakkor metsző iróniával szemléli dologtalan és fényűző életmódját, hamis eszményeit; sajnálkozik szerepvesztésén, azt azonban jól tudja, hogy a történelem már kimondta a végső ítéletet a főrangúak társadalmára felett.

A regénytrilógia epikus anyaga három nagyobb körben helyezkedik el, ezeknek a köröknek az ábrázolása világítja meg közelebből az író kritikai szemléletét. Az első kör részben egy szerelem, részben egy barátság története. Abády Bálint, a regény önarcképszerűen megfestett központi hőse, az ifjúság érzelmi kalandozásai után ismét beleszeret gyermekkori ideáljába, Milóth Adrienne-be, aki közben a rabiátus, tébolyodott Uzdy Pál felesége lett. A szerelem beteljesülésének igen nagyok az akadályai, ezek azonban csak növelik, erősítik a kölcsönös érzelmet, s a regény hőse kétségtelenül ennek a jellemet végső próbák elé állító emberi kapcsolatnak a következtében lesz érett, felnőtt személyiség, aki mostoha körülmények közepette is képes kitartani a maga választotta eszmények mellett. Az ő jellembeli szuverenitásának ellenképét Gyerőffy László szomorú sorsa mutatja, a tehetséges zenész Abády unokatestvére és jó barátja, s kettejük kapcsolatának történetéből is a regényhős jellemének fejlődésrajza bontakozik ki.

A regény kettős lelki történetének elbeszélését a századforduló irodalmának egy-egy jellegzetes epikus hagyománya alapozza meg: a szerelmi történet a késő romantikus regény, Gyerőffy elzúllásának realista színezetű rajza az „oroszos” elbeszélő irodalom ábrázolásmódját követi. Ez a regényepika mindenekelőtt olyan klasszikus orosz írókra utal, mint Tolsztoj és Turgenyev. A két írói megoldás közül kétségtelenül az „oroszos” realizmus hagyományainak átvétele jelentheti a regényepikai értelemben korszerűbb változatot. A regénytörténetnek ez a rétege a századvég és a századforduló elbeszélő irodalmának azt a lélektanilag árnyalt, ugyanakkor erősen társadalomkritikai ábrázolásmódját mutatja, amely például Petelei István, Thury Zoltán vagy Török Gyula műveiből ismerős. Ezt a kettős érzelmi történetet ellensúlyozza mintegy a Bánffy művét minduntalan átszövő politikum: az erdélyi regionális politikai élet, a magyar országos politika, illetve az európai nagypolitika eseményeinek és konfliktushelyzeteinek bemutatása, illetve azoknak az intézményeknek, a megyegyűlésnek, a Nemzeti Kaszinónak, a szabadelvű pártkörnek, a budapesti országgyűlésnek a rajza, amelyeknek zárt köreiből lezajlanak a politikai csatározások, viták és intrikák. Az *Erdélyi történet* mint politikai dokumentumregény is érdeklődésre tarthat számot, a cselekménynek ez a szála azonban nem mindig szövídik tökéletesen a regénytörténetbe: nemegyszer ismeretterjesztő, illetve publicisztikai betéteknek érezzük a személyes történet tagoló közéleti jeleneteket, politikai eszmefuttatásokat.

Annál szervezettebben illeszkedik a nagyregény művészi építményéhez az epikus anyag harmadik köre: az arisztokrácia életmódját felidéző állóképek sora, a kaszinói összejövetelek, táncmulatságok, nagy családi ebédek, pesti lóversenyek, felvidéki és erdélyi vadászatok hiteles, élményszerű rajza, amely egy hagyományok és szokások által teljes mértékben szabályozott egykori életforma benső rendjét, emberi levegőjét idézi fel az olvasó előtt. Már Illés Endre a regénytrilógia „pótolhatatlan betéteiről”, „egy új, megsokszorozott, huszadik századi, az eredeténél színesebb és dúsabb Apor Péter-freskóról” beszél, s valóban, az *Erdélyi történet*be szőtt gazdag életképek az erdélyi emlékirók: Apor Péter, Bethlen Miklós, Cserei Mihály memoárjainak epikai hagyományát keltik életre, a magyar elbeszélő irodalom múltjának egy igen érdekes, értékes fejezetéhez kapcsolva vissza a századforduló bizonyos ma már fakóbbnak tetsző elbeszélő törekvéseit. Ezek az epikus freskóvá összeálló életképek mutatják Bánffy Miklós nagyszabású művének legjobb értékeit, egyszersmind az író tehetségének igazi karakterét: a festőiséget, a dekorativitást.

Ezek az életképszerű jelenetek minősítik legjobban az író és a tárgy viszonyát, azt a kettős magatartást, amelyet Bánffy Miklós tanúsít az általa felidézett és ábrázolt társadalmi réteggel szemben. Ez a kettősség az azonosulásban és a szembefordulásban van, következményei az írói világképben, illetve az ábrázolásmódban egyaránt megtalálhatók: a világkép szintjén az arisztokrácia hagyományos eszményeinek elfogadásában, ugyanakkor életmódjának kritikai elutasításában, az ábrázolás szintjén pedig abban az egymást kiegészítő nosztalgiában és ironiában, amellyel Bánffy saját társadalmi osztályáról nyilatkozik. Gaál Gábor annak idején tévesen ítélte meg a regényt, amikor számon kérte rajta az arisztokrácia világának egyértelmű elutasítását, azt a határozott kritikát, amely erkölcsileg és politikailag a legradikálisabb módon leszámol a főrendű osztály eszményeivel, magatartásával, életvitelével. Ez az ítélet nemcsak azért volt értelmetlen és igazságtalan, mert a regényben megnyilatkozó írói szemlélet helyett egy egészen más szemléletet, tehát egy másik regényt követelt, hanem azért is, mert az *Erdélyi történet* irodalmi karakterét és értékét éppen a szemlélet, a világkép és az ábrázolásmód imént jelzett kettőssége szabja meg. Ez a kettősség művészi értelemben sokkal gyümölcsözőbb lehetett, mint a kívánt egyértelmű állásfoglalás, a radikálisan elutasító bíráló, minthogy az író ilyen módon egyszerre

lehetett az általa felidézett epikai világ bensőséges ismerője és kívülről kritikusa, akinek személyes köze volt a tárgyhoz, amelyet leírt, világnézetileg, érzelmileg azonban már eltávolodott tőle, emlékeinek, tapasztalatainak a nosztalgia és az ironia kettős fénytörése által adhatott érzelmi erőt, egyszerűsággal kritikai távlatot.

Mindenesetre Bánffy Miklós nagyregénye huszadik századi irodalmunk igen jelentékeny művei közé tartozik, ha méltó társait keressük, olyan regényekre kell mutatnunk, mint Móricz Zsigmond Erdély-trilógiája, Krúdy Gyula Szindbád-történetei, Babits Mihály *Halálfiái*, Szabó Dezső *Az elsodort falu*, Kassák Lajos *Egy ember élete*, Márai Sándor *Egy polgár vallomásai*, Déry Tibor *Befejezetlen mondat*, Németh László *Iszony* című művei, Kodolányi Jánosnak a tatárjárást felidéző regénytrilógiája vagy Tamási Áron *Abele* – azaz a modern magyar regény esztétikai és nemzetismereti tekintetben legnagyobb szabású művei.

(*A Monarchia regénye*) A regényben alakot öltő romantikus érzelmi történetet, illetve az erdélyi arisztokrácia életének realisztikus leírását egészíti ki az epikai anyagot minduntalan átszövő politikum: az erdélyi regionális politikai élet, a magyar országos politika, illetve az európai nagypolitika eseményeinek és konfliktushelyzeteinek bemutatása, illetve azoknak az intézményeknek – a megyegyűléseknek, a Nemzeti Kaszinónak, a szabadelvű pártkörnek, a budapesti országgyűlésnek a rajza, amelyeknek zárt köreiből lezajlanak a politikai csatározások, viták és intrikák. Az *Erdélyi történet* mint politikai dokumentumregény is elsődrendű érdeklődésre tarthat számot, minthogy az író személyes tapasztalatai nyomán idézi fel az 1905-1906 körüli pártharcokat, a koalíciós kormányzat balfogásait, a Monarchia vezető köreinek külpolitikai elképzeléseit és belső hatalmi küzdelmeit. Ezek a politikai mozzanatok és publicisztikus betoldások az írónak arra az 1932-ben közreadott *Emlékeimből* című memoárjára utalnak vissza, amelyben Bánffy az 1916-os királykoronázás történetét, illetve az 1919-es nyugat-európai emigrációjának tapasztalatait beszélte el.

Az emlékirat műfaja régi erdélyi tradíciókat követ, ennek a műfajnak is megvannak a maga „irodalomszociológiai” és „formatörténeti” hagyományai. Általában akkor készültek ezek az emlékiratok, midőn szerzőjük már megvált attól a szereptől, amelyet a közéletben betöltött; formájuk ezért az utólagos számadás, a jövőnek szóló vallomás és tanúságtétel. Az emlékei rendezgető író vagy államférfi életének és munkájának végső összegzésére készült, cselekedeteinek magyarozatát, esetleg „mentségét” vetette papírra, az önéletírás ezért sohasem az utókor hálás emlékezetét vette célba, inkább a lelkiismereti tisztázás jegyében formálódott: lezárt egy közéleti pályát, számot vetett a történelmi tapasztalatokkal, emellett az egész erdélyi magyarságnak szolgált hiteles beszámolóval és eligazítással: az utókor elé(ke) kívánta tární a tapasztalatok értelmét, tanulságait. Valójában Bánffy regénytrilógiájának politikai cselekménye is ilyen emlékirat: egy történelmileg lezárt korszak súlyos tanulságait foglalja össze, egy politikai vezető réteg és egy államrendszer szükségszerű bukásának állomásait világítja meg; ennyiben a néhány esztendővel korábban papírra vetett *Emlékeimből* előtörténetének is tekinthető.

A történelmi számvetés eredményességét az alapozta meg, hogy Bánffy mintegy „kettős nézőpontból”: egyszerre közelről és távolról tekinthette át a Monarchia, illetve a régi Magyarország bukásának előtörténetét. Közelről: minthogy jól ismerte az erdélyi regionális politikát, igen mélyen láthatta át Erdély gazdasági, társadalmi és politikai életét, s közvetlenül ismerhette a megoldásra váró súlyos gondokat. Ugyanakkor széleskörű nemzetközi áttekintése is volt, átfogó ismereteket szerzett a Monarchia európai helyzetéről, általában a világpolitika alakulásáról. Ez a „kettős nézőpont” – a közeli és a távoli, a regionális és az európai jellegű – érvényesült annak a képnek a kialakításában, amelyet Bánffy regénytrilógiája

adott. A „kettős nézőpontnak” általában jótékony következményei vannak egy nagyepikai, kivált a történelem egy konfliktusokkal terhelt szakaszának ábrázolásában. Egyfelől lehetővé teszi az események közeli, mondhatnám, bensőséges bemutatását, másfelől létrehozza a hiteles valóságábrázolás tekintetében nélkülözhetetlen kritikai távlatot. A regényíró helyzetének ez a „kettőssége”: összetettsége Bánffy nagyregényének is határozottan a javára vált.

A bemutatott epikai világ középpontjában az Osztrák-Magyar Monarchia végnapjainak szomorú és szánalmas története áll. Valóban, az *Erdélyi történet* igazi „Monarchia-regény” abban az értelemben, ahogy az újabb irodalomtörténetek a „Monarchia-irodalom” alkotásainak tekintenek olyan költői, elbeszélői és drámai műveket, mint Rilke, Trakl, Kafka, Musil, Broch, Karl Kraus, Krleža, Krúdy vagy Kosztolányi műveit. Ez az irodalom egy nagy múltú, gazdag történelmi tradíciókra épülő közép-európai birodalom lassú hanyatlását, minden megújulásra való képtelenségét és nagyszabású összeomlását ábrázolja mítikus vagy realista eszközökkel, nosztalgikus vagy ironikus látásmóddal, nem egy esetben egy egész korszak, egy egész civilizáció, mi több, az emberiség pusztulásának előhírmökeként. A „Monarchia-irodalom” kutatása a magyar és általában a közép-európai irodalomtörténet-írás újabb (a mögöttünk álló negyedszázadban) vállalt feladatai közé tartozik. Összhangban azzal a (magyar, osztrák, német, angol) történetírói érdeklődéssel, amely általánosságban megmutatkozik az egykori soknemzetiségű közép-európai birodalom történetének, kultúrájának és szellemiségének feltárása iránt.

A szegedi egyetem neves tanára: Fried István szerint az összehasonlító irodalomtörténet-írás igen fontos feladatokat vállal azokkal a kutatásokkal, amelyek az egykori Monarchia nemzeteinek irodalmában keresik meg a közös vonásokat. Mint a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészkarja által rendezett irodalomtörténeti konferenciák szervezője, a *Monarchia-karnevál az irodalomban* című 1989-ben közre adott kötet előszavában a következőket állapította meg: „a Monarchiához immár szervesen hozzátartozik utóélete. Annál is inkább, mert az irodalmi-művészeti fénykor nem tört meg a Monarchia szétbomlásakor, hanem éppen azokban a művekben folytatódott, olykor tetőződött, amelyek a Monarchia létevel számot vetve, az új nemzeti lét kezdeti tapasztalatainak birtokában ismét meg ismét vállalták a Monarchia »emberi színjátékának« megörökítését. Sokkal több Monarchia-regény létezik, mint azt az első pillanatban vélhetnők. És sokkal több a Monarchiához valamilyen formában kapcsolódó elemelkedés, napló, visszaemlékezés, vitairat, hogy tagadni lehessen azt a máig talán még mindig nem elég tisztán érzékelt jelentőséget, amelyet a Monarchia népeinek történelemkönyvekben ritkán rögzíthető és inkább művésziileg megjelenítő életében jelentett.”

Valójában Bánffy Miklós nagyregénye is a hanyatlásnak és a végső pusztulásnak a jeleit vázolja fel a magyar politikai élet, az országgyűlési és pártpolitikai küzdelmek, vagy éppen az osztrák-magyar politikai huzavonák keretében. Jól látja, hogy az adott politikai rendszer feltételei között, a megoldatlan és komolyan megoldani nem is akart társadalmi és nemzetiségi feszültségek erőterében miként bomlik fel a birodalom, és miként válnak semmivé azok a lehetőségek, azok a politikai értékek, amelyeket a nagyhatalmi lét adhatna. Hiszen Bánffy mint az európai nagypolitikában jártas államférfi azt is jól tudja, hogy a Monarchia romjain létrejött kisállamok egyáltalán nem szolgálták a közép-európai régió politikai stabilitását, ellenkezőleg, a térség „balkanizálásának” útját nyitották meg, s az egymással küzdő nacionalizmusok megakadályoztak minden olyan ésszerű kompromisszumot, amely megóvhatta volna a régió népeinek függetlenségét, lehetőség szerint elejét vette volna annak, hogy az egymás közötti versengés miatt a régió ismét a szomszédos nagyhatalmak érdekszférájává váljék. A régiónak ezt a szerepvétését, amely az első világháború és különösen a második világháború után bekövetkezett, a Monarchia bukása alapozta meg, és a bukáshoz vezető utat Bánffy regénye igen szemléletesen, elemző módon írta le.

A nagyregény azonban nemcsak a Monarchia felbomlásának politikai előtörténetét világítja meg, a bukás fontosabb kiváltó okait is elemzi. Nagyjában-egészében a felbomlás három kényszerítő tényezőjét mutatja be. Az első közülük a birodalmi kötelek lazítására törekvő hagyományos magyar függetlenségi politika, pontosabban az a politikai gyakorlat, amely az országos kérdések megoldása helyett csak meddő közjogi csatározásokra, az országgyűlés munkájának megbénítására volt képes, és türelmetlen, nagyhangú nacionalizmusával végképp elidegenítette a történelmi országtól a nemzetiségeket. Bánffy véleményét híven fejezi ki mindaz, amit az 1906-ban kormányra jutott ellenzéki koalícióról ír: „Hogy a szövetkezett pártok maguk sem értenek egyet egyik kérdésben sem, hogy csak kormánybuktató maszlagnak hirdették mindezt, amikor azt hitték, hogy többségre amúgy sem juthatnak, hogy vannak az állam életében más erők is, mint a paragrafusok ereje, hogy vannak más érdekek is, a földművelés, kereskedés, ipar és az állambiztonság érdeke, hogy van szociális és van nemzetiségi kérdés – arra a nagyközönség nem gondolt, sem amaz elvekre, amin a kettős monarchia léte és nagyhatalmi állása nyugszik. Hogy a nagyhatalmi minőség milyen előnyt jelent minden egyes polgár számára, az már éppen kívül állott az emberek tudatán.” Ez a kritika tulajdonképpen, ha kiindulását tekintve más is, lényegében megegyezik azzal a bírálattal, amelyet a mai magyar történetírás ad a függetlenségi szölamokat hangoztató és közben az ország legnagyobb kérdéseit megoldatlanul hagyó Kossuth Ferenc-féle politikai kurzusról.

Bánffy elutasította a Monarchia integrációs erejét és túlélési képességeit romboló hagyományos magyar függetlenségi politikát, de nem volt bizalma az iránt a konzervatív konszolidációs kísérlet iránt sem, amelyet Ferenc Ferdinánd és köre folytatott. Ezt a politikai koncepciót a regényben gróf Slawata, a cseh mágnás képviseli, aki eredménytelenül próbálja megnyerni a regény főhősét. Abády kalandorságot lát az osztrák-magyar trónörökös által létrehozott konopištei szellemi-politikai „műhely” elképzeléseiben, attól tart, hogy a Monarchia radikális átszervezése olyan felfordulást okoz, amely csak a végső felbomlást segítheti. Ezért nem támogatja a főherceg föderalizációs törekvéseit és különösen külpolitikai ambícióit, amelyek balkáni hódításokat, Szaloniki kikötőjének megszerzését, végső soron egy, a korábbinál is kiterjedtebb, következőképp nemzetileg és kulturálisan heterogénebb birodalom felépítését célozzák. Ehelyett inkább a fennálló intézmények jobb működtetését és reformját kívánja, azt, hogy a dualista rendszeren belül kellene feloldani a Monarchia társadalmi és nemzetiségi feszültségeit. Más kérdés, hogy ez a program lehetséges volt-e egyáltalán az összbirodalom intézményrendszerének radikális átalakítása nélkül: Bánffy mint konzervatív reformer mindenesetre helytelenítette ezeket a radikális átalakításokat.

Végül a Monarchia felbomlásának harmadik tényezőjét a káros nemzetiségi politikában és ezzel összefüggésben a nemzetiségek elszakadási törekvéseiben látja a regénytrilógia írója. Bánffy műve természetesen nemcsak a Monarchia, hanem Erdély regénye is, amely mindezekelőtt azzal akar számot vetni, hogy mi szabta meg a magyar Erdély történelmi végzetét. Jól ismeri ezt a feszítő erőt, amelyet a mind erőteljesebben kibontakozó nemzetiségi mozgalmak képviselnek. Ugyanakkor tudja azt is, hogy a budapesti kormányok a hangzatos nemzeti retorikán kívül nem sokat tettek az erdélyi magyarság felemeléséért, s káros nemzetiségi politikájukkal mindinkább fellobbantották a románság elszakadási törekvéseit. A regény hőst, aki osztályos társaihoz hasonlóan eredetileg nem ismerte közelebről a román nép sérelmeit és a román nemzeti mozgalom követeléseit, az öreg Timisán Aurél ügyvéd, román nemzetiségi képviselő világosítja fel ezekről: „A gróf úr is el kell ismerje, mennyire igazságtalan, hogy az adminisztrációban, amely közvetlen a nép szolgálatára van rendelve, lehetséges az, hogy a jegyző, a szolgabíró, az adószedő nem beszéli a nép nyelvét. Hogy az a saját nyelvét nem használja a bíró előtt, vagy csak tolmáccsal. Pedig ezeket még az a nemzetiségi törvény is beírta, melyet a magyarok hoztak minélkülünk, mert mi keveselltük azt, amit ígért.”

Abády jóindulattal fordul az egyszerű román néphez, több alkalommal szót emel amellett, hogy Erdély két vezető nemzetiségének össze kellene fognia. „Azt hiszem – válaszolja Timisánnak –, hogy lelkiileg és gazdaságilag kellene közeledni egymáshoz. Megkeresni a közös érdekeket, megkeresni, amiben egyet tudunk érteni. A többi azután adódnék, ha kölcsönös bizalomban találkozhatnánk. Itt van Erdély. Mi is, önök is idevalók. Ez a mi közös, legszűkebb hazánk. E téren sok minden van, amit közösen kívánhatnánk, több megértést, több figyelmet a helyi érdekekre, ne szívjon el mindent innen Budapest.” Ám hamarosan megdöbbenve kell tapasztalnia, hogy a román nemzeti mozgalom vezetői, méghozzá a magyar közigazgatás korrumpált tisztviselőivel együttműködve, kijátsszák saját népüket. Tudomást szerez arról, hogy a bihari havasokban egy román pápa s egy elcsapott tanító uzorakölcsönöket ad a falusiaknak, s minthogy ezek képtelenek visszafizetni a mind temesebb adósságot – a magyar közjegyző segítségével – kifogatják őket minden vagyonukból. Ekkor fordul segítséget kérve Timisán képviselőhöz, s tőle kap meglepő felvilágosítást az uzorauigyleteket mozgató politikai indítékok felől. „A gróf úr ősei – magyarázza az öreg – karddal hódítottak, ebből lett a magyar földbirtok. Mára más eszközök vannak. Nekünk szükségünk van a birtokos osztályra. Eddig nincs. Mi, a román intellektuelek, szegény papoknak vagyunk a fiai. [...] Így van mindenki közülünk. Ezért elhatároztuk, hogy mindenáron vagyonos középosztályt kell kialakítani. Most ezt csináljuk. Ezt szolgálja a bankunk. Egyéb üzletek mellett egyes, nekünk megbízható személyeknek kölcsönt ad és, igenis, ennek a politikának szolgálatában. Hogy ez a személy csakis román paraszttal dolgozik, ez természetes. Hogy ennek áldozatai vannak, az is természetes. De hát az önök honfoglalásának nem voltak áldozatai? – Nahát! Mi ugyanazt tesszük, csakhogy nem lóháton és nem karddal. Hajrá! Úgy-e? – Az sokkal dekoratívabb, festőibb! Mert mi, kérem, mi szürke, szerény, modern emberek vagyunk!” Abádynak be kell látnia, hogy az erdélyi román néptömegek nemcsak a magyar kormányok nemzetiségellenes politikájának vannak kiszolgáltatva, hanem a román nemzeti mozgalom vezetőinek is, minthogy ezek pusztán a saját nacionalista céljait követik.

(*A történelmi búcsú regénye*) Bánffy felismeri, egyszersmind elemzi a kettős Monarchia bukásának okait, az írói számvetést, amelyet végez, mindazonáltal nemcsak a tárgyilagos, oknyomozó visszatekintés jellemzi, hanem az érzelmektől mélyen áthatott történelmi búcsúvétel is. Az *Erdélyi történet* írója – igazából nem ütközhetünk meg ezen – személyes veszteség gyanánt élte meg a Monarchia és a történelmi Magyarország bukását, illetve azt a történelmi sorsfordulatot, amely szűkebb hazájának, Erdélynek az életében bekövetkezett. A közép-európai birodalom hanyatlását és felbomlását ő is olyan világtörténelmi kataklizmának látta, mint a „Monarchia-irodalom” nem egy képviselője, például az első világháború utolsó esztendeiben írott *Az emberiség végnapjainak* végeérhetetlen tragédia-láncolatával birkózó Karl Kraus. Aki a közép-európai régió huszadik századi történetét tanulmányozza, maga is felismerheti azt, hogy a Monarchia szerkezetében radikális reformokra szorult (például az osztrák–magyar dualizmus rendszerének átalakítása által a cseh és a horvát nemzetet is el kellett volna helyezni az államalkotó tényezők között, kialakítva így a közép-európai birodalom „tetralista” rendszerét). Így kellett vagy lehetett volna létrehozni egy valóban életképes közép-európai föderációt, amely akár „előképe” lehetett volna az Európai Uniónak is.

Karl Kraus munkájára egy pillanatra külön is ki szeretnék térni, minthogy a nála megfogalmazott apokaliptikus jelenetnek mintegy rokona az az elégikus visszatekintés, amely Bánffy Miklós regényét lezárja. Az osztrák író drámai alkotásában az utolsó felvonás végén olvashatók a „fentiek”, vagyis a történelem fölött uralkodó mitikus erők szózatában a következők:

„megsemmisítjük, az összes frontokat, / s a nagyralátó földi férgeket, / akik megostromolták volna az eget, / s haduk bárhogy hányta-vetette magát, / a Teremtés képét mocskolta tovább, / állatot kínozta és rabszolgát tartott, / büntette a jót, kitüntette a latrot, / ami szenny, szerette, ami szent, nevette, / önmaga becületét mélyen megvetette, / földi javak hiú hüvelye lett, / beszélt – s beszennyezte a nyelveket, / lélek, értelem, eszme, szó, túlvilág / csak arra kellett, hogy exportálhassa áruját, / halált, poklot, Istent, művészetet, világot / a kereskedelem rendelkezésére bocsátott, / az élet célját az eszközök mögé rekesztve / kész volt rá, hogy készáruját testével fedezze, / hű szolgája lett szükségszerűségeinek, / hogy ezek léte kárára érvényesüljenek...” Ez a hang, számunkra, magyarok számára, *Az ember tragédiájából* ismerős, az osztrák drámaíró éppúgy az emberi értékek végső pusztulásának rémképével viaskodott, mint Madách Imre, és valójában a „magyar Erdély” végnapjainak nyomasztó élményével vetett számot Bánffy Miklós Karl Kraus és Madách Imre keserű vízióit egyformán felidéző regénye is.

A regénytrilógia zárójelenete – amely során Abády Bálint a Kolozsvár fölött emelkedő Feleki-tető magasáról letekintve elbúcsúzik szülővárosától, Kolozsvártól – a monarchia kényszerű bukásának és ezzel a régi Magyarország elkövetkező tragédiájának katasztrofikus pillanatát idézi fel: „Végnélküli keserűség fogta el. Úgy érezte, itt áll, itt áll egyedül és alatta az a világ, ami most el fog pusztulni. Maga előtt látta azt a nemzedéket, melynek ifjabb szárnyához ő maga is tartozik, az a nemzedék ez, aki 67 óta nőtt fel, a hosszú békekorok boldog nyugalalmában. – Ők vették át a reformkor embereinek örökét. Azokét – Deák, Eötvös, Mikó, Andrássy –, akik a szabadságharc lázálmaival átéltek és a reá következő elnyomatást; akik tanultak ezen és bölcs mérséklettel tudtak nagy kérdéseket megoldani. Az ő nemzedéke mind jobban eltávolodik ettől az iránytól. Lassacskán csupa fikció lép a valóságok helyébe, önámítás és nagyozolás. Mindenki bűnös ebben, a magyar társadalom minden vezető rétege. [...] Maga előtt látta a főrangúakat, akik vezéri szerepre tartván igényt, hát sutba dobják európai látókörüket, vagyoni és erkölcsi súlyukkal igazolva mindazt a maszlagot, melyben legtöbbje valóban nem is hisz, de ami az ő zsirójukkal mind jobban megmérgezi a politikai életet. Maga előtt látja, mintha már a síron túlról tekintene vissza. Most elpusztul az ország és vele ez a nemzedék. Elpusztul ebben a háborúban, hol azok a szavak, amiket annyit használtak: harcolni, csatázni, többé nem szónoki harcot és szócátát jelent: utolsóig kitartani, nem azt, hogy az ülés végéig beszélni, hanem emberölő szörnyű valóságot. Most elpusztul az ország és vele az a nemzedék, aki mindent fontosnak tartott, ami formula, paragrafus vagy frázis. Aki az államélet valóságait el tudta felejteni és délibábok után futott, akár a gyermek. Aki tudatlanságában élt mindennek, ami a nemzetek talpköve. Erő, önbírálat és összetartás. Egyetlen erénye maradt: a harci készsége. Ez is hiábavaló lesz.”

Az Erdélyi történet írója búcsút vett a Monarchiától, a történelmi Magyarországtól és a magyar Erdélytől, és mi sem természetesebb, hogy búcsúzása tragikus hangoltságú volt, mint-hogy olyan történelmi intézményektől búcsúzott, amelyek igen nagy értékeket adtak a régió népeinek, és közöttük természetesen nekünk, magyaroknak is. Ugyanakkor erős kritikával tekintett vissza a Monarchia végső napjaira, esősorban annak következtében, mert a birodalom léteben adott történelmi és politikai értékek elkallódtak, s az önző módon politizáló „történelmi osztály” nem volt képes megőrizni sem az ezeréves magyar államot, sem a közép-európai integrációt. Bánffy Miklós az írói szemlélet tartósságával látta tárgyát, ez a kettősség az azonosulásban és a szembefordulásban található, következményei pedig az írói világgépben, illetve az ábrázolásmódban egyaránt kimutathatók. A világgép szintjén a „történelmi osztály, illetve az általa vezetett Monarchia hagyományos eszményeinek elfogadásában, ugyanakkor életmódjának kritikai elutasításában, az ábrázolás szintjén pedig abban az egymást kiegészítő nosztalgiaiban és iróniában, amellyel Bánffy saját társadalmi osztályáról nyilatkozik.

Ez a kettősség művészi értelemben sokkal gyümölcsözőbb lehetett, mint a Gaál Gábor által kívánt egyértelmű állásfoglalás, a radikálisan elutasító bírálat, minthogy az író ilyen módon egyszerre lehetett az általa felidézett epikai világ bensőséges ismerője és kívülálló kritikusa, akinek személyes köze volt a tárgyhoz, amelyet leírt, világnézetileg, érzelmileg azonban már eltávolodott tőle, emlékeinek, tapasztalatainak a nosztalgia és az ironia kettős fénytörése által adhatott érzelmi erőt, egyszersmind kritikai távlatot. Az írói szemléletnek az a kettőssége, amely az elbeszélő és a tárgy viszonyában, következésképp az epikus kifejezés kettős – nosztalgikus és ironikus – intonációjában jelentkezett, Bánffy Miklós személyes helyzetére utal. Az *Erdélyi történet* írója maga is kettős kötődésben élt és dolgozott. Származása és családi hagyományai, vagyona és társadalmi helyzete az arisztokráciához kötődtek, személyes ambíciói és emberi vonzódásai, műveltsége és közéleti magatartása viszont eltávolították ettől a rétegtől, és a reformokra törekvő liberális értelmiség szövettségében jelölték ki helyét. Elhelyezkedésének kettőssége mindenképpen erős függetlenséget eredményezett, a regénytrilógia írója független módon ítélte meg a Ferenc József-i Magyarországot (s később a Horthy-féle felemás restaurációt).

A független politikai elhelyezkedés megfelelő eszmei, ha tetszik, „ideológiai” megalapozást kívánt, s a Bánffy Miklós által képviselt nézetek, az általa választott magatartásformák pontosan jelezték ennek az ideológiai megalapozásnak a lehetőségét. A művészi hajlamokat eláruló fiatal arisztokrata a századforduló esztétizáló hitvallását fogadta el, ezt a hitvallást részben a pozitivistá filozófia tanulságaival, részben az életfilozófiák tanításával támasztotta alá. A művészi szépség iránt táplált rajongással kívánta kiszabadítani magát a származása okozta kötöttségekből, s próbálta megszerezni az áhított személyes függetlenséget. A „szépségvállás” hatékonysága mindenesetre csak korlátozott lehetett, minthogy az esztétikai világkép a lassanként háborúba és felbomlásba süllyedő magyar társadalomban már nem adhatott elég védelmet, elegendő ellenálló erőt. Ahogy a világháborút átélte egész nemzedéknek, Bánffy Miklósnak is új világképet kellett formálnia, pontosabban ifjúságának esztétizáló magatartását morálisan hatékonyabb magatartásmóddal kellett kiegészítenie (anélkül természetesen, hogy a maga esztétikai érdeklődéséről, ízléséről, nézeteiről lemondott volna). Ez a magatartásmód az erdélyi magyarság kisebbségi közéletében és irodalmában vállalt tevékeny szervező-irányító szerep következtében alakult ki, midőn Bánffy Miklós – elfogadva a transzilvánista gondolat által képviselt kisebbségi humánusmot – arra törekedett, hogy a magyar nemzetiségi érdekek szószólója, az erdélyi népek békés együttműködésének előmozdítója legyen.

A transzilvánista ideológia: az „erdélyi gondolat”, amely a három erdélyi nép: a magyar, a román és a német (a szász) kiegyezését kívánta elérni a közös történelmi hagyományok nyomán, a húszas évek szinte általánosan elfogadott erdélyi magyar stratégiája volt. Kidolgozói és képviselői, így Kós Károly, Kuncz Aladár, Szentimrei Jenő, Tabéry Géza, Berde Mária, Ligeti Ernő és természetesen Bánffy Miklós, valamint neves költői, így Áprily Lajos, Reményik Sándor és Tompa László ebben a gondolatkörben szerettek volna találkozni az erdélyi román és német irodalom képviselőivel. A román fél azonban, sajnos, Trianon után a nagyromán állam létrejöttének következményeként már nem mutatott érdeklődést az erdélyi összefogás és identitás iránt, a századok szellemi élete egy időben támogatónak bizonyult, a németországi átalakulások (a nemzeti szocializmus hatalomra kerülése után) viszont már a „nagynémet” gondolat vonzásába került. A transzilvánizmus nemes (és talán az „erdélyi kérdés” megoldásában jótékony szerepet kapható) eszméje ilyen módon illúziósnak bizonyult, a harmincas-negyvenes években már csak az Erdélyi Helikon „első” nemzedékének írói őrizték ezt a hagyományt.

(A nagyregény kritikai fogadtatása) A regénynek ezeket a tulajdonságait mindig nagy elismeréssel nyugtázta az irodalomkritika, a többi között Csuka Zoltán, Kerecsényi Dezső, Kállay Miklós (nem tévesztendő össze a miniszterelnökkel) és természetesen az erdélyi írók és irodalomkritikusok, így Makkai Sándor, Reményik Sándor, Tavaszy Sándor és mások. A szinte könyv-terjedelmű recepcióból most csupán három szerzőt idézek fel, az irodalmi élet három különböző régiójából: Szerb Antal a „nyugatos” táborn, Féja Géza a népi irodalmat, Nagy Lajos a baloldalt képviselte. Tulajdonképpen mind a három kritikus a regény „erdélyiségére”, illetve a főrangúak társadalmának hiteles bemutatására hivatkozott. „Ami a regényben van – jelentette ki Szerb Antal a Nyugat 1935-ös évfolyamában –, az a háború előtti arisztokrácia teljes világa, hatalmas, dokumentumszerű és mégis művészi részletességgel, ahogy még senki sem írta meg belülről látva. A lelki problémák az arisztokrata lelki problémái. A polgári olvasót mérhetetlenül meglepik ezek a problémák: tudniillik ugyanazok, mint a polgár problémái. A főurat is bonyolult önrzeti kérdések, kínos kisebbségi komplexumok, sznob és stréber indulatok gyötrik.” „Bánffy – állapította meg Féja Géza a Magyar Írás 1934-es évfolyamában – a régi erdélyi életnek emel múlthatatlan emléket. Az erdélyi évszakok, tájak, régi udvarházak és kastélyok, dárídók, vadászatok, lankák és havasok, társaságok és egyéniségek, arcok és sorsok páratlan gazdagsága él ebben a műben. Bánffy egyik legnagyobb erőssége érett leíróművészete. Nem elbeszélő ereje eposzi méretű, hanem leírásai. Oriási freskóként hatnak ezek, s egy kis birodalom sajtáságos élete teljesen bennük dobog.” Végül lássuk Nagy Lajos kétségtelenül arisztokrácia-ellenes elfogultságról tanúskodó véleményét ugyancsak a Nyugat 1935-ös évfolyamából: „Ez a Bánffy-könyv egy valóságos, tökéletes és teljes és hiteles ismeretetés a grófokról, bárókról és hercegekről, férfiakról, azok asszonyairól s a kisasszonyokról. Kellemesen elszórakoztat, ha arról olvasok, hogy ez a különös nép mikor kel, mikor fekszik, mit és hogyan eszik. Hogyan öltözködik, mit olvas, miről gondolkodik, mire nézi a napot? Mit tart a koldusról, a padon alvóról, a gazdag polgárról, a költőről, a tanárról, Gaussról, Freudról, Einsteinról, Shaw-ról. Mi a véleménye a szabadságról, a munkáról, a tőkéről?” Általánosságban elmondhatjuk, hogy Bánffy regénye széleskörű visszhangot váltott ki, és ez szinte minden tekintetben igazolta az író szándékait, még Nagy Lajos ironikusnak tekinthető véleménye is tulajdonképpen elismerést jelentett.

(Közélet és magány) A kisebbségi magyarság érdekei regényírói sikereinek teljében szólították vissza Bánffy Miklóst a politikai élet küzdőterére. 1938-ban, a Goga vezette kormány bukása után, II. Károly bevezette a királyi diktatúrát, s a miniszterelnökség mellett kisebbségi főkormánybiztosságot állított fel, majd kisebbségi státútumot adott ki. Hamarosan törvényerejű rendelet jelent meg, amely szerint politikai pártok nem működhetek az országban, az egyedüli engedélyezett szervezet a Nemzeti Újjászületési Front lett, s ennek keretében jött létre a Magyar Népközösség, amelynek Bánffy és az erdélyi magyar mozgalmakban fontos szerepet játszó Szász Pál lettek a vezetői, ugyanakkor a feloszlott Magyar Párt konzervatív irányítótestülete háttérbe szorult. A Magyar Népközösség 1939 februárjában alakult meg, s a Nemzeti Újjászületési Front egyértelműen jobboldali, nacionalista politikájával szemben sikerült némi ellensúlyt teremtenie, részben azért, hogy az erdélyi magyarság széleskörű megszervezésére törekedett, és a politikai pártszempontokat sikerült alárendelni a nemzeti közösség egyetemes érdekeinek. Ilyen megfontolások nyomán kívánta és tudta mozgósítani szinte a teljes erdélyi magyar közéletet, nem csak a jobboldalon elhelyezkedő nemzeti erőket, hanem a liberálisokat és a baloldaliakat is. Helyi szervezeteiben, miként erről Nagy István emlékiratai is megemlékeznek, szerepet adott a baloldali Madosz aktivistáinak, illetve a parasztság és a munkásság képviselőinek.

A romániai politikai életben rohamosan teret kapó fasizmus következtében a Népközösség mégsem tudott elérni igazi eredményeket, s időközben sor került a második bécsi döntésre is, amely Észak-Erdélyt és a Székelyföldet visszajuttatta Magyarországnak. Bánffy Miklós ezzel ismét visszavonult a gyakorlati politikától, és csak az országgyűlés felsőházának külügyi bizottságában végzett munkát, ahol is többször szót emelt az ország háborúba lépése ellen. Ez a háborúellenes meggyőződés késztette arra, hogy 1943-ban szerepet vállaljon annak a politikának az előkészítésében, amely a náci német birodalommal akart volna szakítani. Kállay Miklós miniszterelnök bízta meg azzal, hogy utazzék Bukarestbe, a két ország között függőben lévő bizonyos kérdések megtárgyalására. Ezt az alkalmat használta fel arra, hogy Bethlen István kezdeményezésére titokban találkozzék a román háborúellenes csoportok vezetőjével, Iuliu Maniuval, s tárgyalásokat folytasson vele a háborúból való együttes kiválás módozatairól. Minderről Bánffy emlékirat formájában adott számot, ezek a feljegyzései a Ráday-gyűjtemény 1983-as *Évkönyvében* kerültek nyilvánosságra. Mint beszámolt róla, azzal érvelt Maniu előtt, hogy „a román–magyar gyűlölségből csak a németnek volt haszna, nekünk pedig csak kárunk, hiszen úgy a magyar, mint a román nemzet [...] egymásra vannak utalva, történelmi, faji és földrajzi adottságok folytán. [...] két dolog van, amit magunk tehetünk. Az egyik, hogy úgy Románia, mint Magyarország egy időben szakítson a Tengellyel. Ezáltal lényegesen megrövidítjük a háborút, és elkerüljük, hogy országaink hadszínterré váljanak. A másik, hogy a szakítás után, ideiglenesen, maradjon fenn Erdélyben a »status quo«, míg a nagyhatalmak döntenek az új határok iránt”. E második javaslatot a román államférfi nem fogadta el, valójában egyetlen román államférfi sem akadt (beleértve Petru Grozát és a kommunistákat is), aki hajlandó lett volna megfontolni a trianoni határoknak azt a revízióját, amely legalább minimális mértékben megfelelt volna az elemi igazságosság követelményeinek, vagyis az 1920-as határok mentén élő többségi magyar lakosságot meghagyta volna a magyar állam keretei között, és a Székelyföldnek területi autonómiát adott volna. Bánffy és Maniu tárgyalásai így nem hoztak semmi sikert.

A magyar politikus ennek ellenére továbbra is szót emelt a háborúból való kiválás mellett, s az 1944. augusztusi román fegyverszünet után személyesen is járt Horthy kormányzónál, majd Dálnoki Veress Lajosnál, az erdélyi hadsereg parancsnokánál, hogy latba vesse befolyását a mielőbbi fegyverszünet, illetve legalább Kolozsvár katonai kiürítése, a háborús rombolásoktól történő megkímélése érdekében. Ez a vállalkozása párhuzamosan haladt azzal a tevékenységgel, amelyet 1944 őszén hasonló célok érdekében a kolozsvári Erdélyi Tanács folytatott. Némi sikert végül is elért, minthogy Dálnoki Veress Lajos elfogadta azt a követelményt, miszerint a magyar katonai erők nem fogják Kolozsvárt védeni – a város ennek a döntésnek a következtében szabadult meg a fegyveres harcok pusztító következményeitől.

Bánffy Miklós, mint háborúellenes, antifasiszta politikus és természetesen mint kiváló író találta meg helyét a háború után újjászerveződő erdélyi magyar szellemi életben. Munkatársa lett az 1946-ban meginduló Utunknak, amelynek hasábjain Gaál Gáborral, Kós Károllyal és Szentimrei Jenővel együtt képviselte a nemzetiségi irodalom megújulását, a kolozsvári Józsa Béla Athenaeum kiadásában jelent meg *Bűvös éjszaka* című regénye, amely a jugoszláviai partizánharcok keretébe illesztve adta elő mesészerűen kalandos történetét, s *Az ostoba Li* című háborúellenes satírját is bemutatta a kolozsvári Állami Magyar Színház.

Két nagyobb munkán dolgozott még ekkoriban: *25 év* címmel emlékiratait kívánta folytatni, s ennek során bőséges politika- és diplomáciatörténeti fejtegetéssel szolgált az újkori magyar történelmet illetően, *A magyar politika kritikája* című műve pedig kiadói felkérésre próbált számot vetni azokkal a mulasztásokkal, amelyek a huszadik századi Magyarország

vezető rétegeit terhelik. Mindkét munkája sokáig kéziratban maradt, a Ráday-gyűjtemény őrizte őket. A hamarosan megváltozó nemzetiségpolitikai kurzus azonban nem kedvezett annak, hogy a több mint hetvenesztendős Bánffy Miklós komolyabban bekapcsolódjék a változó Erdély magyar közéletébe, néhány esztendő múltán áttelepült Magyarországra, s nagy nyomorban Budapesten halt meg 1950. június 5-én. Halálával jelentékeny közéleti személyiség és még jelentékenyebb író távozott el, olyan konzervatív reformpolitikus és korszerűen realista írásművész, akinek szellemi hagyatéka nem nélkülözi az utókor elismerésére jogosult értékeket.

Ez az elismerés, igaz, jóval halála után el is következett: a 25 év végül 1993-ban Budapesten, majd 2000-ben Kolozsváron jelent meg, nagyjából azzal a folyamattal egy időben, amely nyomán ismét felpeszdult az érdeklődés a kiváló író és államférfi munkássága iránt, és egyáltalán az erdélyi magyar irodalom konzervatív képviselőinek életműve iránt. Azóta valósággal „Bánffy-renchánsz” kezdődött: Mikó Imre, Dávid Gyula, Fábián Ernő, Nemeskürty István, Marosi Ildikó, Szegedy-Maszák Mihály tanulmányai, Marosi Ildikó *Kiss(Bánffy)-könyv* című 1997-es és Sas Péter *A nagyúr. Bánffy Miklós emlékezete* című 2008-as munkája nagyban járult hozzá ahhoz, hogy az író és politikus emléke tisztult fényben álljon az utókor előtt. Bánffy Miklós alakját és munkásságát mára az erdélyi magyar irodalom és közélet nemes hagyományai között tartjuk számon, erdélyi nagyregénye több új kiadásban is az olvasók elé került, és remélhetőleg politikai öröksége is olyan hagyománnyá válik, amelynek mondanivalója van a jelen számára is.

